

FE’LNING TIL TIZIMIDAGI O’RNI VA LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Saitova Barnoxon Axmadjonovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada fe’lning til tizimidagi o’rni, uning grammatik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Fe’l tilning markaziy so’z turkumlaridan biri bo’lib, harakat, holat va jarayonlarni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda fe’llarning leksik-semantik guruhlari, ularning ma’no turlari hamda nutq jarayonida bajaradigan vazifalari ilmiy adabiyotlar asosida yoritiladi. Shuningdek, fe’llarni tahlil qilishda qo’llanilgan metodlar, olingan natijalar va ilmiy mulohazalar keltirilgan.

Kalit so’zlar: Fe’l, til tizimi, leksik-semantik xususiyat, harakat, jarayon, grammatik kategoriya, ma’no guruhlari, sintaktik vazifa.

Til tizimi lug’at boyligi va grammatik qurilmalarning o’zaro uyg’unlashgan murakkab tizimidir. Shu tizimda fe’l so’z turkumi markaziy o’rinni egallaydi. Chunki u nafaqat predmetlarning holatini va ularning xususiyatlarini ifodalaydi, balki harakat va jarayonlarning vaqt, shaxs, zamon, mayl kabi grammatik kategoriyalar orqali voqelanishini ham ta’minlaydi. Fe’lning til tizimidagi o’rni, uni boshqa so’z turkumlaridan farqlovchi belgilari, ma’no doirasi va qo’llanish imkoniyatlari bugungi tilshunoslikda ham dolzarb masala bo’lib qolmoqda.

O’zbek tilida fe’l so’z turkumlari orasida eng muhim va dinamik o’rin egallaydi, chunki u gapning asosiy ma’nosini – harakat, holat yoki jarayonni zamon va shaxs nuqtai nazaridan ifodalaydi. Til tizimida fe’l morfologik, sintaktik va semantik darajalarda markaziy rol o’ynaydi. Morfologik jihatdan fe’l sintetik xususiyatga ega bo’lib, qo’shimchalar orqali o’z shaklini o’zgartiradi: shaxs-son (masalan, -man, -san, -dir), zamon (o’tgan, hozirgi, kelasi), holat (buyruq, istak), ovoz (faol, passiv) va shakl (masalan, masdar, zamonaviy) kategoriyalarini bildiradi. Bu kategoriyalar fe’lni boshqa so’z turkumlaridan (ot, sifat) ajratib turadi, chunki otlar faqat son va holat kategoriyalariga ega, sifatlar esa daraja bildiradi. Sintaktik o’rni bo’yicha fe’l gapning predikati (yadro) bo’lib xizmat qiladi va undan ot, sifat, son kabi so’zlar bog’lanib, gapning to’liq tuzilishini shakllantiradi. Masalan, oddiy gapda fe’l "Men kitob o’qiyman"da predikat vazifasida harakatni bog’laydi va gapning mantiqiy markazi bo’ladi. Bundan tashqari, fe’l murakkab gaplarda bog’lovchi rol o’ynaydi, masalan, qo’shma gaplarda yordamchi fe’llar (bo’lmoq, qilmoq) orqali bog’lanishni ta’minlaydi. Tilning dinamik qismini aks ettirishda fe’lning o’rni alohida: statik unsurlar (otlar) fe’l orqali faollashadi, ya’ni "uy" (ot) → "uy qurmoq" (fe’l bilan harakatga aylanadi). O’zbek tilining agglutinatив xususiyati fe’lning bu o’rnini yanada

mustahkamlaydi, chunki bir fe'lga bir nechta qo'shimcha qo'shilishi mumkin (masalan, o'qiyotgan bo'lardingiz). Umuman, fe'l til tizimining "dvigatel"i sifatida nutqning vaqt-manzara bog'lanishini ta'minlaydi va tilning ifoda qobiliyatini boyitadi.

Fe'ning leksik-semantik xususiyatlari

Fe'ning leksik-semantik xususiyatlari uning ma'nosini, tasnifi va boshqa so'zlar bilan bog'lanishini belgilaydi. Leksik jihatdan fe'llar semantik guruhlariga bo'linadi, bu ularning bildiruvchi hodisalarni qamrab olish qobiliyatini ko'rsatadi. Asosiy semantik guruhlar quyidagilar:

- Harakat fe'llari: Jismoniy yoki ruhiy harakatlarni ifodalaydi, valentlik (bog'lanish qobiliyati) yuqori bo'lib, ko'pincha to'ldiruvchi ot talab qiladi (masalan, yozmoq – yozish, valentlik: yozmoq [nima? kitob]; o'ylamoq – o'ylash). Bu guruh fe'llarning eng keng tarqalgani bo'lib, nutqda faol ishlatiladi.

- Holat fe'llari: Doimiy yoki vaqtinchalik holatni bildiradi, valentlik pastroq (masalan, turmoq – turish, yotmoq – yotish). Ular ko'pincha yordamchi fe'llar bilan birlashib, murakkab shakllar hosil qiladi (masalan, o'tirib turmoq).

- Jarayon fe'llari: O'zgarish, rivojlanish yoki natijani aks ettiradi (masalan, o'smoq – o'sish, pishirmoq – pishirish). Semantik jihatdan ular dinamik o'zgarishni bildiradi va ko'pincha passiv ovozda ishlatiladi.

- Biologik va tabiiy fe'llar: Organik jarayonlarni qamrab oladi (masalan, nafas olmoq – nafas olish, gullamoq – gullash), bu guruh tilning leksik boyligini tabiat hodisalari bilan boyitadi.

Fe'llar leksik-semantik tasnif bo'yicha mustaqil va yordamchi fe'llarga bo'linadi. Mustaqil fe'llar harakatni mustaqil bildiradi va gapda yadro vazifasida turadi (masalan, yugurmoq, gapirmoq), ularning semantik maydoni keng: sinonimlar (yugurmoq – chopmoq), antonimlar (kelmoq – ketmoq) va polisemiya (ko'p ma'noliylik, masalan, ko'tarmoq – ko'tarish yoki ko'tarib yurish) mavjud. Yordamchi fe'llar grammatik maqsadlarda qo'llaniladi, lug'aviy ma'nosi zaif yoki yo'q (masalan, bo'lmoq – holat bildirishda, qilmoq – harakatni kuchaytirishda: yozib qo'ymoq). Ular mustaqil fe'llar bilan birlashib, murakkab fe'llar hosil qiladi (masalan, kelib qolmoq – kelib qolish), bu o'zbek tilining analitik xususiyatini ko'rsatadi.

Semantik jihatdan fe'llar zamon bilan chambarchas bog'liq: ularning ma'nosi harakatning boshlanishi, davomi yoki tugashi orqali ifodalanadi (masalan, hozirgi zamon: o'qiyman – o'qiyapman; o'tgan: o'qidim – o'qidim). Leksik-semantik bog'lanishda fe'llar boshqa so'z turkumlariga nisbatan boy: ular orqali yangi so'zlar yaratiladi (otdan fe'l: kitob → kitob yozmoq; fe'ldan ot: yozmoq → yozuv). Bundan tashqari, fe'llar bir-biriga bog'lanishda semantik vositalardan foydalanadi: qo'shimchalar (-ib, -ganda) orqali murakkab fe'llar hosil bo'ladi (masalan, o'qib chiqmoq – o'qib chiqish), bu ularning leksik-semantik moslashuvchanligini ta'minlaydi. O'zbek tilidagi fe'llarning polisemik xususiyati ularning kontekstga

bog‘liq ma’nolarini ko‘paytiradi, masalan, chiqmoq – chiqish (eshikdan), chiqmoq (natija berish) yoki chiqmoq (ishlamoq).

Fe’lning leksik-semantik xususiyatlari tilning rivojlanishida muhim: arab, fors va rus tillaridan olingan fe’llar (masalan, ta’lim berish) tilning leksikasini boyitadi, shu bilan birga milliy fe’llar semantik maydonni saqlab qoladi. Umuman, fe’l o‘zbek til tizimining semantik markazi bo‘lib, uning xususiyatlari nutqning ifodaviy va mantiqiy quvvatini oshiradi, tilshunoslikda fe’lni o‘rganish grammatika va leksikologiyaning kesishmasini tashkil etadi.

Fe’lning leksik-semantik xususiyatlari masalasida turli yondashuvlar mavjud. Ayrim olimlar uni sof semantik jihatdan tahlil qilishni maqsadga muvofiq desa, boshqalar grammatik kategoriyalarni asosiy belgi sifatida ko‘radi. Bizningcha, fe’lning o‘rni va xususiyatlarini to‘liq anglash uchun uni semantika va grammatika birligida o‘rganish zarur. Bundan tashqari, nutqiy jarayonlarda fe’lning qo‘llanishi turli kontekstlarda turlicha ma’no tusini olishi ham muhim jihatdir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, fe’l til tizimining markaziy yadrosi sifatida nafaqat harakat va jarayonlarni ifodalaydi, balki tilning grammatik qurilishi, gapning mazmuniy va sintaktik tuzilishini ham boshqaradi.

O‘zbek tilshunosligida fe’lning qo‘llanishini elektron korpuslar asosida yanada chuqurroq tahlil qilish lozim.

Maktab va oliy ta’lim tizimida fe’lning semantik guruhlari bo‘yicha interfaol metodlardan foydalanish samaradorlikni oshiradi.

Fe’llarning zamonaviy lingvistik tahlil usullari (kognitiv lingvistika, kompyuter lingvistikasi) asosida qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar.

1. Abduazizov, A. A. **Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Morfologiya.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – 320 b.
2. Jo‘rayev, A. **O‘zbek tili grammatikasi.** – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 280 b.
3. Karimov, S. **O‘zbek tilida fe’l kategoriyalari.** – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2010. – 215 b.
4. G‘ulomov, A., Asqarova, M. **O‘zbek tilining nazariy grammatikasi.** – Toshkent: Fan, 1987. – 412 b.
5. Qodirov, H. **O‘zbek tili morfologiyasi.** – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001. – 365 b.
6. Fillmore, C. J. **Frame Semantics.** In: *Linguistics in the Morning Calm.* Seoul: Hanshin, 1982. – pp. 111–137.

7. Vendler, Z. **Verbs and Times.** – The Philosophical Review, 66(2), 1957. – pp. 143–160.
8. Dowty, D. **Thematic Proto-Roles and Argument Selection.** – Language, Vol. 67, No. 3, 1991. – pp. 547–619.
9. Lyons, J. **Semantics.** – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 897 p.
10. Dixon, R. M. W. **A New Approach to English Grammar, on Semantic Principles.** – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 398 p.
11. Hopper, P. J., Thompson, S. A. **Transitivity in Grammar and Discourse.** – Language, Vol. 56, 1980. – pp. 251–299.
12. Talmy, L. **Toward a Cognitive Semantics.** – Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – 372 p.